PRAWNE I POLITYCZNE UWARUNKOWANIA DYMISJI RZĄDÓW WE FRANCUSKIEJ PRAKTYCE USTROJOWEJ OKRESU V REPUBLIKI

LEGAL AND POLITICAL FACTORS OF GOVERNMENTS' DISMISSALS IN THE FRENCH POLITICAL PRACTICE UNDER THE FIFTH REPUBLIC

The paper deals with legal and political factors affecting government dismissals during the Fifth Republic of France. The author draws attention to the role played by some characteristic properties of the French system of government, in which the government's responsibility to the parliament (regulated in the constitution of 1958) is in practice supplemented with responsibility before the head of state (the latter type of political responsibility has not been anchored in the constitution itself). The analysis includes forty cabinets functioning in France from the late 1950s to the 2017 parliamentary elections. The successions of cabinets quite often took place for procedural reasons (not only after elections to the National Assembly, but also customarily after presidential ones). Decisions of this kind were also made by presidents themselves who — as actual leaders within the whole executive branch (outside periods of cohabitation) — were guided by their own political needs. As practice has shown, according to the logic of rationalised parliamentarism, the role of the parliamentary opposition was not significant in this respect. The same can be said about dismissals submitted by prime ministers who did not follow the previously expressed expectations of the head of state. It all leads to the conclusion that the durability of successively created governments was not very high, however this phenomenon resulted from completely different reasons than in the case of unstable cabinets functioning in non-rationalised parliamentary regimes (under the Third and Fourth Republics).

Słowa kluczowe: V Republika Francuska, prezydent Republiki, premier, rząd, dymisja

Key words: Fifth French Republic, President of the Republic, Prime Minister, government, dismissal

* **Dr hab. Łukasz Jakubiak**, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych, Katedra Konstytucjonalizmu i Ustrojów Państwowych, lukasz.jakubiak@uj.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-6219-8161>

I. WSTĘP

Rewaloryzacja pozycji ustrojowej głowy państwa w połączeniu z utrzymaniem układu powiązań instytucjonalnych właściwego dla modelu parlamentarnego tworzy szczególnie kontekst funkcjonowania francuskich gabinetów działających pod rządami Konstytucji V Republiki z 4 października 1958 r.¹ Determinanty upadku rządów powoływanych we Francji w ciągu minionych sześciu dekad wiązały się ściśle z ukształtowaniem się w praktyce sprawowania władzy mechanizmu podwójnej odpowiedzialności politycznej (zarówno przed parlamentem, jak i przed głową państwa). Ten rodzaj odpowiedzialności gabinetu można łączyć z dwoma

¹ *La Constitution de la Ve République. Texte integral*, Paris 2014; *Konstytucja V Republiki Francuskiej*, tłum. i oprac. J. Szymanek, Warszawa 2011.

systemami rządów. Po pierwsze, chodzi o model parlamentarny w jego pierwotnej postaci, tzn. w wariantcie klasycznym, gdy głowa państwa (wówczas monarcha) wciąż pozostawała podmiotem wyposażonym w znaczące kompetencje, a zatem nie przeszła jeszcze procesu pełnej politycznej neutralizacji (we Francji zjawisko to zaistniało dopiero w praktyce funkcjonowania III Republiki, chociaż mocne podstawy dawała już konstytucja z 1875 r.)². Po drugie, występowanie odpowiedzialności rządu przed głową państwa obok odpowiedzialności parlamentarnej komponuje się, generalnie rzecz biorąc, z modelem semiprezydenckim, choć w tym przypadku wiele zależy od sposobu, w jaki ten ostatni jest definiowany. Wprawdzie polityczna zależność gabinetu od głowy państwa nie jest z reguły traktowana jako warunek *sine qua non* semiprezydencałizmu (prezentowane współcześnie definicje są znacznie bardziej liberalne³), to jednak wspomniane powiązanie ustrojowe może stanowić konsekwencję właściwego dla tego modelu odejścia od formuły głowy państwa jako podmiotu pozbawionego większej podmiotowości politycznej, która nie ma istotnego wpływu na sprawy publiczne, i tym samym sprowadzonego do roli politycznego arbitra⁴. Sprzyja temu kompetencyjne wzmocnienie głowy państwa w stosunku do pozycji tego organu w konwencjonalnie pojmowanym systemie parlamentarnym (w tym ograniczenie przypadków działania wyłącznie z inicjatywy innych podmiotów oraz limitacja zakresu kontrasygnaty), a nawet samo stosowanie mechanizmu powszechnych wyborów prezydenckich, które — dzięki temu, że dają głowie państwa silną społeczną legitymację — będą w jakimś przynajmniej

² W tym kontekście uwagę zwraca brak recepcji w III Republice modelu powszechnych wyborów prezydenckich (głowa państwa była wybierana przez parlament), co — jak sygnalizowała M. Kruk — przyczyniało się do tego, że prezydent pozostawał wobec izb w podrzędnej pozycji i nie stanowił wobec nich wystarczająco silnej przeciwwagi. *Vide* M. Kruk, *Wprowadzenie do problematyki parlamentarnego systemu rządów*, [w:] *Parlamentarny system rządów. Teoria i praktyka*, red. T. Mołdawa, J. Szymanek, M. Mistygacz, Warszawa 2012, s. 34.

³ Najbardziej reprezentatywne stanowisko w kwestii takiego ujmowania systemu semiprezydenckiego prezentuje R. Elgie, dla którego zakres kompetencji prezydenckich nie stanowi punktu odniesienia przy definiowaniu tego modelu. Miejsce prezydentury w obrębie systemu rządów jest wprawdzie brane pod uwagę, ale tylko w związku z trybem wyboru głowy państwa, który — o ile dany system ma być klasyfikowany jako semiprezydencki — musi się opierać na zasadzie powszechności. Semiprezydencałizm w świetle tej propozycji zakłada urzeczywistnienie podstawowych cech konstrukcyjnych parlamentaryzmu w postaci dualistycznej władzy wykonawczej oraz odpowiedzialności premiera wraz z rządem przed legislaturą. Takie podejście do semiprezydencałizmu jest stosunkowo nowe. Trzeba bowiem zaznaczyć, że pierwotnie ustrój ten definiowano z uwzględnieniem odpowiedniego kompetencyjnego wyposażenia prezydentury, które miało się przekładać na wysoką polityczną relewantę tego organu. *Vide* R. Elgie, *Semi-Presidentialism. Sub-Types and Democratic Performance*, Oxford–New York 2011, s. 19–23. Widoczna współcześnie bliskość semiprezydencałizmu oraz parlamentaryzmu skłania zatem do dyskusji na temat przydatności wyodrębnienia tego pierwszego spośród innych modeli ustrojowych. *Vide* J. Szymanek, *System półprezydencki (mieszany). Metodologiczna zasadność i prakseologiczna użyteczność*, [w:] *Systemy rządów w perspektywie porównawczej*, red. J. Szymanek, Warszawa 2014, s. 279–323.

⁴ W takim ujęciu głowa państwa będzie działać głównie poprzez arbitraż nieformalny, który nie jest oparty na prawnie uregulowanych zasobach kompetencyjnych, lecz na jej własnym autorytecie. Semiprezydencałizmowi pozostaje natomiast znacznie bliższy arbitraż formalny, który wymaga konkretyzacji właściwych instrumentów oddziaływania w sferze *stricto* ustrojowej. *Vide* szerzej na temat różnych ujęć arbitrażu politycznego J. Szymanek, *Arbitraż polityczny głowy państwa*, Warszawa 2009, s. 70–77.

stopniu przyczyniać się do wzrostu jej ustrojowego znaczenia. Samo w sobie nie kreuje to schematu konstrukcyjnego podwójnej odpowiedzialności rządu, w którym regulowanej konstytucyjnie odpowiedzialności parlamentarnej towarzyszy równie mocno ugruntowana odpowiedzialność przed głową państwa. Nie budzi wątpliwości, że to właśnie w państwach recypujących system semiprezydencki taka właśnie formuła może się — o ile nie jest wprost sformalizowana na poziomie konstytucyjnym — wytworzyć w drodze praktyki ustrojowej. Ta ostatnia bowiem niekiedy na tyle mocno dowartościowuje głowę państwa, że organ ten zaczyna wyraźnie wyrastać ponad przewidziany dla niego standard konstytucyjny. Pod tym względem semiprezydencjalizm różni się zasadniczo od modelu parlamentarnego w jego konwencjonalnej formule (a zatem w odmianie zakładającej, że głowa państwa pozostanie dalece politycznie zneutralizowana, czemu współcześnie odpowiadają najlepiej europejskie monarchie parlamentarne), a tym bardziej od czystego modelu prezydenckiego, w którym nie ma miejsca na jakiejkolwiek formy odpowiedzialności politycznej ministrów przed legislaturą.

Zasada podwójnej odpowiedzialności politycznej rządu jest charakterystyczną cechą systemu ustrojowego V Republiki Francuskiej, przy czym na poziomie konstytucyjnym została ugruntowana wyłącznie odpowiedzialność parlamentarna, natomiast ta ponoszona przed prezydentem ma ewidentnie niesformalizowany charakter. W ustawie zasadniczej trudno się bowiem doszukiwać podstaw do przyjęcia, że głowa państwa dysponuje nieskrępowanym prawem dymisjonowania gabinetu, a więc może w tym zakresie działać z własnej inicjatywy. Wątpliwości nie powinien pozostawiać w tej kwestii art. 8 ust. 1 konstytucji, zgodnie z którym prezydent powołuje premiera, natomiast odwołuje go na podstawie złożonej przez niego dymisji rządu (*Le Président de la République nomme le Premier ministre. Il met fin à ses fonctions sur la présentation par celui-ci de la démission du Gouvernement*). Obowiązująca konstytucja nie zawiera przepisu, który wskazywałby w sposób ogólny na istnienie odpowiedzialności gabinetu przed głową państwa. Inaczej jest natomiast w przypadku parlamentarnej odpowiedzialności tego organu. Jak bowiem stanowi ust. 3 art. 20, który ogólnie określa najważniejsze zadania rządu, jest on odpowiedzialny przed parlamentem na warunkach określonych w art. 49 i 50 oraz zgodnie z przewidzianymi w nich procedurami (*Il est responsable devant le Parlement dans les conditions et suivant les procédures prévues aux articles 49 et 50*). Nie wnikając w te sygnalizowane regulacje konstytucyjne, warto jedynie zauważyć, że zostały one zbudowane na podstawie filozofii parlamentaryzmu zracjonalizowanego, co w kontekście parlamentarnej odpowiedzialności rządu oznacza wprowadzenie bardziej lub mniej zaawansowanych obostrzeń mających utrudnić legislaturze obalenie gabinetu, a przez to destabilizację istniejącego układu rządowego, z dużym prawdopodobieństwem generującą konieczność przeprowadzenia przyspieszonych wyborów do Zgromadzenia Narodowego⁵.

⁵ Obok racjonalizacji postępowania ustawodawczego, które ma zapewnić sprawną realizację zamierzeń programowych rządu na poziomie parlamentarnym, immunizowanie gabinetu na próby jego obalenia przez legislaturę jest kluczowym elementem racjonalizacji rozumianej wąsko, tzn. przebiegającej na linii rząd–parlament. Pojęcie to można jednak rozumieć szerzej i wtedy będzie się nim obejmować także rewaloryzację prezydentury, która dzięki wyposażeniu jej w „twarde” instrumentarium arbitrażowe

Brak konstytucjonalizacji zasady podwójnej odpowiedzialności rządu stanowi zatem godną uwagi właściwość francuskiej odmiany semiprezydencjalizmu. Jeśli analizować wyłącznie formalny, zawarty w ustawie zasadniczej aspekt systemu rządów V Republiki, a na boku pozostawić specyficzne cechy realizowanej praktyki ustrojowej, to można w tym widzieć przejaw asymetrii francuskiego wariantu modelu semiprezydentckiego i jego dążenie w stronę parlamentaryzmu, z którym pozostaje on genetycznie powiązany⁶. Analiza odpowiedzialności politycznej rządu w V Republice dokonywana wyłącznie na podstawie regulacji prawnych nie mogłaby jednak w pełni oddać specyfiki istniejących powiązań instytucjonalnych. To właśnie przykład francuski pokazuje, że kompetencyjne wzmocnienie głowy państwa w powiązaniu z wprowadzeniem powszechnych wyborów prezydenckich może stanowić czynnik w istotnej mierze wpływający na wykreowanie, a następnie na utrwalenie — jeśli dodatkowo zaistnieją sprzyjające okoliczności polityczne — odpowiedzialności gabinetu przed głową państwa⁷. Co więcej, taka niesformalizowana relacja łącząca rząd z prezydentem wcale nie musi pozostawać jedynie dopełniającym elementem konstrukcyjnym systemu rządów widzianego przez pryzmat nie tylko tekstu konstytucji, ale przede wszystkim

(chodzi tu przede wszystkim o zdolność do rozwiązywania parlamentu z własnej inicjatywy i w zasadzie w dowolnie wybranym momencie) oraz inne narzędzia wpływu na pozostałe komponenty systemu rządów, będzie w stanie oddziaływać stabilizująco na funkcjonowanie całego systemu ustrojowego zbudowanego na podstawie schematu parlamentaryzmu. Trzeba mieć na względzie, że zapewnienie takiej stabilizacji stanowi jedno z podstawowych zadań głowy państwa, która nie ma być ani przywódcą politycznym na miarę czystego ustroju prezydenckiego, ani podmiotem całkowicie zneutralizowanym politycznie. Model prezydentury w V Republice, widziany przez pryzmat konstytucji, wydaje się dobrze oddawać to założenie.

⁶ Notabene zgodnie z zaprezentowanym przez M.S. Shugarta i J.M. Carey'a, a recypowanym przez R. Elgie, podziałem semiprezydencjalizmu na dwa typy: prezydencko-parlamentarny (*president-parliamentary*), w którym rząd jest odpowiedzialny przed głową państwa i przed parlamentem, oraz premierowsko-prezydencki (*premier-presidential*), w którym rząd odpowiada na podstawie konstytucji wyłącznie przed parlamentem, semiprezydencjalizm francuski lokuje się w tej drugiej, słabszej formule, obok państw, które odpowiedzialności politycznej rządu przed prezydentem nie przyjmują nawet w praktyce ustrojowej (np. Czechy, Polska, Słowacja). Należy jednak mieć na względzie, że taka klasyfikacja bazuje na liberalnym podejściu do wyznaczników modelu semiprezydentckiego. *Vide* R. Elgie, *Semi-Presidentialism. Sub-Types...*, s. 28–29.

⁷ Warto nadmienić, że alternatywna formuła regulacji odpowiedzialności politycznej rządu została przyjęta w niektórych państwach afrykańskich należących wcześniej do francuskiego imperium kolonialnego. Obowiązujące konstytucje tych państw są w znacznej mierze kopią ustawy zasadniczej V Republiki. Do istotnych różnic należy silniejsze niż w dawnej metropolii konstytucyjne umocowanie władzy prezydenckiej, czego jednym z przejawów jest konstytucjonalizacja odpowiedzialności gabinetu przed głową państwa (np. w konstytucji Senegalu z 2001 r.). W niektórych państwach sygnalizowane wzmocnienie prezydentury idzie tak daleko, że odrzucają one w ogóle gorset semiprezydencjalizmu, decydując się na model prezydencki, w którym odpowiedzialność wobec głowy państwa jest odpowiedzialnością wyłączną (np. konstytucje Wybrzeża Kości Słoniowej z 2000 r. i 2016 r.). Szerzej na temat specyfiki systemów semiprezydentckich oraz prezydenckich w tej części świata *vide* Ł. Jakubiak, *Semiprezydencjalizm we frankofońskich państwach Afryki Subsaharyjskiej*, [w:] *Systemy rządów w perspektywie...*, s. 324–349; *idem*, *The Specificity of Presidential Systems of Government in Francophone African Countries*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2017, nr 6, s. 49–69.

faktycznych powiązań między jego poszczególnymi komponentami ulokowanymi w obrębie legislatywy i egzekutywy. Patrząc z perspektywy sześciu dekad funkcjonowania urzędów ustrojowych V Republiki, można postawić tezę, że w praktyce kluczową rolę zaczęła odgrywać odpowiedzialność przed głową państwa, natomiast odpowiedzialność parlamentarna ma znaczenie o tyle, że jej występowanie musi być każdorazowo brane pod uwagę na etapie tworzenia gabinetu (nawet wobec hipotetycznej możliwości uchwalenia wotum nieufności minimalnym wymogiem jest sytuacja, w której opozycja wobec rządu nie dysponuje taką liczbą mandatów, która wystarcza do jego odwołania, choć jednocześnie gabinet nie musi wcale cieszyć się bezwarunkowym poparciem bezwzględnej większości deputowanych). Utworzenie rządu *stricte* prezydenckiego wbrew wyraźnej większości członków Zgromadzenia Narodowego nie pozwoli na jego utrzymanie w dłuższej perspektywie.

Konstrukcje odnoszące się do odpowiedzialności politycznej rządu, widziane przez pryzmat praktyki ustrojowej, znajdują swoje odzwierciedlenie w czynnikach determinujących upadki kolejno tworzonych gabinetów. Począwszy od narodzin V Republiki (po wejściu w życie konstytucji z 1958 r. pierwszy gabinet powołano w styczniu 1959 r., premierem został Michel Debré) aż do chwili obecnej (drugi rząd Édouarda Philippe’a ustanowiony po wyborach parlamentarnych z czerwca 2017 r.) we Francji funkcjonowało 41 gabinetów, którymi kierowało 22 premierów. Rządy te działały w ramach ośmiu prezydentur, 40 gabinetów funkcjonujących pod rządami konstytucji V Republiki zakończyło już swoją misję i te właśnie zostaną poddane analizie w niniejszym artykule. Bliższe przyjrzenie się przyczynom ich upadku pozwala na pogrupowanie składanych dymisji w obrębie czterech różnych kategorii. Do pierwszej można zaliczyć te będące następstwem periodycznie przeprowadzanych elekcji (nie tylko parlamentarnych, ale także prezydenckich). Do drugiej kategorii zostały włączone dymisje, które wynikają bezpośrednio z zastosowania przepisów konstytucyjnych normujących odpowiedzialność rządu przed parlamentem. Punktem odniesienia staje się w tym przypadku aktywność opozycji parlamentarnej. W ramach kategorii trzeciej mieszczą te dymisje, które wynikają z faktycznego podporządkowania premiera i ministrów prezydentowi. Prezydent, decydując się na wymianę szefa rządu, realizuje własną strategię polityczną. Kategorię czwartą tworzą dymisje, które można traktować jako następstwo zupełnie samodzielnej decyzji premiera. Spośród czterech wyżej wymienionych jest to jedyna, gdzie rezygnacja szefa rządu nie jest w żaden sposób wymuszona (elekcje lub dymisje gabinetów wynikające z decyzji innych podmiotów). Mając na względzie różnorodne czynniki, które powodowały upadki gabinetów we francuskiej praktyce ustrojowej, warto przyrzeć się temu, w jakim stopniu na stabilność rządowego członu egzekutywy rzutowały te z nich, które można wiązać ze wzbogaceniem struktury systemu parlamentarnego leżącej u podstaw V Republiki o komponenty prezydenccjalizmu. Celem niniejszego artykułu jest wykazanie, że właśnie te ostatnie odegrały w praktyce dominującą rolę, przeważając nad tymi, u podstaw których leży logika ustroju parlamentarnego oraz odpowiedź na pytanie o ukształtowane w tym zakresie proporcje.

II. DYMISJE WYNIKAJĄCE Z LOGIKI MECHANIZMÓW WYBORCZYCH

W systemach rządów, które w większym lub mniejszym stopniu bazują na konstrukcji typowej dla modelu parlamentarnego, a takim systemem jest także francuski semiprezycjonalizm, zjawiskiem naturalnym jest składanie dymisji rządu po każdorazowym wyłonieniu — wskutek zastosowania odpowiednich procedur elekcyjnych — nowej konfiguracji parlamentarnej, przy czym chodzi o tę izbę, której kompozycja partyjna jest traktowana jako punkt odniesienia na etapie kreacji nowego gabinetu. Wskutek tego spośród poddanych analizie 40 rządów znaczna część zakończyła swoją działalność w efekcie naturalnego w porządku demokratycznym procesu politycznej odnowy składu legislatury. Oddziaływały na to nie tylko wybory wynikające z zakończenia pełnej pięcioletniej kadencji Zgromadzenia Narodowego, ale także podejmowane przez głowę państwa decyzje o rozwiązaniu izby pierwszej. Ogółem pod rządami konstytucji V Republiki doszło do dymisji 13 gabinetów: trzeciego i czwartego rządu Georges'a Pompidou (odpowiednio w latach 1967 i 1968), pierwszego rządu Pierre'a Messmera (1973 r.), drugiego rządu Raymonda Barre'a (1978 r.), pierwszego rządu Pierre'a Mauroya (1981 r.), rządu Laurenta Fabiusa (1986 r.), pierwszego rządu Michela Rocarda (1988 r.), rządu Pierre'a Bérégovoy'a (1993 r.), drugiego rządu Alaina Juppégo (1997 r.), pierwszego rządu Jeana-Pierre'a Raffarina (2002 r.), pierwszego rządu François Fillona (2007 r.), pierwszego rządu Jeana-Marc'a Ayraulta (2012 r.) oraz pierwszego rządu Édouarda Philippe'a (2017 r.). Jak się okazuje, w ten właśnie sposób swoje funkcjonowanie kończył co trzeci gabinet ustanawiany po 1958 r. Wspomniane rozwiązanie Zgromadzenia Narodowego było przyczyną dymisji gabinetów w latach 1968, 1981, 1988 oraz 1997, a zatem w czterech przypadkach. Na uwagę zasługują jednak przede wszystkim rezygnacje składane w latach osiemdziesiątych przez P. Mauroya i M. Rocarda, a także te, które zdarzyły się po skróceniu kadencji prezydenckiej do pięciu lat (oznaczającej wprowadzenie takiej samej kadencji, jak w przypadku izby pierwszej) oraz towarzyszącej temu zmianie kalendarza wyborczego, która miała zapewnić pierwszeństwo elekcji prezydenckich przed elekcjami parlamentarnymi⁸. Chodzi więc o sygnalizowane zmiany gabinetów z lat 2002, 2007, 2012 i 2017. Wszystkie te rządy powoływane były przez nowo wybranych szefów państwa bezpośrednio po wyborach prezydenckich (również wtedy, gdy dochodziło do alternacji władzy w segmencie prezydenckim, a zatem gdy w izbie pierwszej wciąż istniała dotychczasowa, wywodząca się z konkurencyjnego obozu politycznego większość parlamentarna)⁹. Choć gabinety te

⁸ *Vide* szerzej G. Carcassonne, 2002: *Remarques sur un calendrier non conventionnel, accompagnées d'un codicille élocubrant*, [w:] *Mélanges en l'honneur de Pierre Avril. La République*, red. M. Ameller et al., Paris 2001, s. 295–306; Ł. Jakubiak, *Francja*, [w:] *Niedemokratyczne wymiary demokratycznych wyborów*, red. J. Szymanek, Warszawa 2016, s. 424–432.

⁹ Po raz pierwszy do takiej sytuacji doszło w 1981 r., gdy w wyniku zwycięstwa w wyborach prezydenckich socjalisty F. Mitterranda rozpoczął się tzw. okres *alternance*. Nowy szef państwa powołał na stanowisko premiera przedstawiciela obozu lewicy, a jednocześnie rozwiązał Zgromadzenie Narodowe, licząc na to, że w efekcie przyspieszonych wyborów parlamentarnych dojdzie do wyłonienia w izbie pierwszej większości gotowej wspierać politykę prezydencką. Oczekiwania te okazały się w pełni uzasadnione, bowiem socjaliści działający w koalicji z komunistami i lewicowymi radykałami uzyskali po wspomnianej elekcji

czerpały legitymację do rządzenia od głowy państwa, praktyka podawania się do dymisji po elekcji parlamentarnej nie została w żaden sposób zakwestionowana. Nawet jeśli wybory do Zgromadzenia Narodowego przeprowadzane bezpośrednio po prezydenckich dawały większość mandatów obozowi nowego prezydenta (stało się to regułą, od której nie zdarzył się dotychczas żaden wyjątek), szef rządu powołany kilka tygodni wcześniej tworzył już, formalnie rzecz biorąc, swój kolejny gabinet. Chodzi tu o takich premierów, jak P. Mauroy, M. Rocard, J.-P. Raffarin, F. Fillon, J.-M. Ayrault oraz É. Philippe, przy czym w przypadku dwóch pierwszych o bliskości obu elekcji decydowały prezydenckie decyzje o rozwiązaniu Zgromadzenia Narodowego, a przypadku czterech kolejnych przyczyna leżała w kształcie odpowiednio zaprogramowanego kalendarza wyborczego.

Specyficzną cechą ustroju V Republiki stało się jednak składanie przez premierów dymisji nie tyle po wyborach parlamentarnych (co łączy się z ujętą wprost w konstytucji zasadą parlamentarnej odpowiedzialności rządu), ile po wyborach na urząd prezydenta, co znajduje uzasadnienie już tylko w ukształtowanym i potwierdzonym w drodze wieloletniej praktyki prezydenjalizmu większościowego (*présidentialisme majoritaire*)¹⁰ hierarchicznym podporządkowaniu rządu prezydentowi, gdzie rząd zostaje w znaczniej mierze sprowadzony do roli wykonawcy polityki prezydenckiej. Dlatego dymisje rządów składane po wyborach ogólnokrajowych (zarówno parlamentarnych, jak i prezydenckich) stały się — jak zauważył Jean-Éric Gicquel — zupełnie naturalnym zjawiskiem występującym pod rządami konstytucji V Republiki. Akt ten w żadnym przypadku nie formalizuje konieczności składania dymisji po wyborach, co też odróżnia go pod tym względem od niektórych współczesnych konstytucji europejskich¹¹. Stąd

status umożliwiający utworzenie gabinetu. *Vide* szerzej na temat początków okresu *alternance* A. Hall, *Historia francuskiej prawicy 1981–2007*, Kraków–Rzeszów–Zamość 2009, s. 113–124; B. Chantebout, *Brève histoire politique et institutionnelle de la Ve République*, Paris 2004, s. 125–131.

¹⁰ Pojęcie prezydenjalizmu większościowego można pod pewnymi warunkami utożsamiać z pojęciem efektu, czy też faktu większościowego (*fait majoritaire*), które może być rozumiane — i tak właśnie jest we francuskiej literaturze przedmiotu — w sposób dwojaki. Formuła pierwsza oznacza, że warunkiem wystarczającym dla zaistnienia efektu większościowego jest występowanie stabilnej większości prorządowej bez względu na to, czy jest to większość wspierająca całą dualistyczną egzekutywę, a więc również prezydenta. Tak rozumiany efekt większościowy może więc istnieć również w warunkach kohabitacji. W konsekwencji, gdy nie ma kohabitacji, efekt większościowy jest pełny (*parfait*), a gdy zjawisko to wystąpi — niepełny (*imperfect*); *vide* Ph. Ardant, B. Mathieu, *Droit constitutionnel et institutions politiques*, Issy-les-Moulineaux 2014, s. 346–350. Wylonienie się szeroko ujmowanego efektu większościowego jest uwarunkowane w głównej mierze skutecznością prawnie regulowanych mechanizmów kształtujących relacje między rządem a parlamentem oraz odpowiednio skonfigurowaną (głównie poprzez system wyborczy) przestrzenią rywalizacji międzypartyjnej na poziomie parlamentarnym. Alternatywnie ujęty efekt większościowy wymaga natomiast spełnienia jeszcze jednego, w tym przypadku kluczowego warunku w postaci politycznej zgodności większości parlamentarnej i tzw. większości prezydenckiej; *vide* np. Le Mong Nguyen, *La Constitution de la Ve République. De Charles de Gaulle à François Mitterrand*, Paris 1989, s. 434–437. To z kolei powoduje, że koniec efektu większościowego będzie z natury rzeczy oznaczał początek kohabitacji, ponieważ właśnie wtedy partia prezydencka jako ugrupowanie mniejszościowe przechodzi do opozycji względem rządu z konkurencyjnego obozu politycznego.

¹¹ J.-É. Gicquel, *La démission du Premier ministre après les élections nationales*, „La Revue Administrative” 2005, nr 343, s. 5.

też takim dymisjom można przypisać charakter zwyczajowy (*coutumière*)¹². Praktyka podawania się do dymisji w związku z elekcjami prezydenckimi, tak aby nowy szef państwa miał pełną swobodę co do wyboru polityka, któremu powierzy misję tworzenia nowego gabinetu, została zapoczątkowana już w połowie lat sześćdziesiątych, gdy na drugą kadencję wybrano prezydenta Charles'a de Gaulle'a¹³. Ogólnie rzecz biorąc, w okresie obowiązywania konstytucji V Republiki po wyborach prezydenckich ustąpiło 10 rządów, a zatem co czwarty funkcjonujący od schyłku lat pięćdziesiątych. Chodzi o gabinety, na czele których stali Georges Pompidou (1966 r.), Maurice Couve de Murville (1969 r., dymisja po rezygnacji de Gaulle'a spowodowanej negatywnym wynikiem referendum w sprawie reformy terytorialnej oraz statusu drugiej izby parlamentu), Pierre Messmer (1974 r., przyspieszone wybory prezydenckie po śmierci G. Pompidou), Raymond Barre (1981 r., pierwsze wybory prezydenckie, których rezultatem było zwycięstwo kandydata obozu lewicy), Jacques Chirac (1988 r., dymisja po dwuletnim okresie kohabitacji), Édouard Balladur (1995 r., dymisja po kolejnym dwuletnim okresie kohabitacji), Lionel Jospin (2002 r., ustąpienie po pięcioletnim okresie kohabitacji), Dominique de Villepin (2007 r.), François Fillon (2012 r.) oraz Bernard Cazeneuve (2017 r.).

Spośród wskazanych wcześniej dymisji rządów następujących po elekcjach prezydenckich na szczególną uwagę zasługują te, które przedkładali premierzy Chirac, Balladur oraz Jospin. Ich wspólną cechą jest to, że następowały one po okresach współistnienia w obrębie egzekutywy dwóch rywalizujących obozów politycznych. W dwóch przypadkach urzędujący prezydenci uzyskali reelekcję — François Mitterrand w 1988 r. oraz J. Chirac w 2002 r. Było to o tyle znamienne, że dymisje składane na ręce politycznych konkurentów pokazywały, że wybory prezydenckie pełnią funkcję czynnika generującego zmiany rządowe nawet wtedy, gdy gabinety nie były politycznie podporządkowane urzędującym prezydentom, a dokonująca się w warunkach kohabitacji reparlamentaryzacja ustroju bazowała m.in. na odrzuceniu paradygmatu podwójnej odpowiedzialności rządu, przy pozostawieniu odpowiedzialności pojedynczej — wyłącznie przed parlamentem¹⁴. Wspomniane dymisje składane u schyłku kohabitacji umożliwiały prezydentowi powołanie na stanowisko premiera polityka z własnego obozu politycznego, mimo że wybory parlamentarne, które dawałyby szansę na wybór większości prezydenckiej, a tym samym przywrócenie prezydencałizmu większościowego w obu

¹² O. Gohin, *Droit constitutionnel*, Paris 2013, s. 729.

¹³ Wspomniana swoboda prezydenta jest co prawda ograniczona parlamentarnym układem sił politycznych, jednak znaczenie tego czynnika jest mniejsze, niżby to wynikało z samej konstrukcji systemu rządów, którego jednym z komponentów jest zasada odpowiedzialności rządu przed parlamentem i związana z tym możliwość uchwalenia wotum nieufności.

¹⁴ Co więcej, prezydent ma wówczas ograniczone pole manewru w zakresie wyboru premiera, ponieważ w takim przypadku chodzi o polityka spoza obozu, którego szef państwa pozostaje faktycznym liderem. Jak napisali P. Pactet i F. Mélin-Soucramanien, choć formalnie głowa państwa powołuje premiera zgodnie z art. 8 konstytucji, to jednak następuje to „bez rzeczywistej swobody wyboru, ponieważ musi on z konieczności desygnować kierownika większości (*un dirigeant de la majorité*)”. P. Pactet, F. Mélin-Soucramanien, *Droit constitutionnel*, Paris 2007, s. 362.

tych przypadkach jeszcze się nie odbyły. W roku 1988 oraz 2002 miało do nich dojść w ciągu kilku tygodni po obsadzeniu urzędu prezydenta Republiki (po zakończeniu drugiej kohabitacji w 1995 r. wybory parlamentarne nie zostały przeprowadzone, ponieważ nowo wybrany prezydent J. Chirac mógł liczyć na wsparcie silnej centroprawicowej większości wyłonionej dwa lata wcześniej, jeszcze w okresie prezydentury F. Mitterranda¹⁵). To właśnie te fazy funkcjonowania francuskiego systemu politycznego — między elekcjami prezydenckimi a przeprowadzanymi krótko po nich wyborami parlamentarnymi — pokazywały, że rząd jest traktowany przede wszystkim jako rząd prezydencki. Przed elekcją parlamentarną z 1988 r. ponownie wybrany prezydent Mitterrand mianował na urząd premiera socjalistę M. Rocarda, a w podobnej sytuacji w 2002 r. J. Chirac, który po raz drugi z rzędu wygrał wybory prezydenckie, powołał na to stanowisko J.-P. Raffarina należącego do obozu nowego szefa państwa. Obaj premierzy utworzyli swoje kolejne gabinety po wyborach parlamentarnych, do których doszło w krótkim czasie — w 1988 r. ze względu na rozwiązanie Zgromadzenia Narodowego, a w 2002 r. bez konieczności odwołania się do art. 12 konstytucji, który reguluje wspomniane uprawnienie głowy państwa, a wyłącznie z powodu ustalonego uprzednio kalendarza wyborczego, na podstawie którego elekcja parlamentarna miała przypadać bezpośrednio po dokonaniu wyboru nowej głowy państwa.

III. DYMISJE WYNIKAJĄCE Z AKTYWNOŚCI OPOZYCJI PARLAMENTARNEJ

Znamienną cechą systemu ustrojowego V Republiki pozostaje fakt, że w ciągu sześciu dekad jej istnienia tylko raz doszło do sytuacji, w której inicjatywa parlamentarzystów dążących do obalenia istniejącego układu rządowego zakończyła się powodzeniem. Wotum nieufności przewidziane w art. 49 ust. 2 konstytucji zostało uchwalone w 1962 r. wobec gabinetu kierowanego przez G. Pompidou. Był to pierwszy z czterech rządów, którego premierem był późniejszy prezydent V Republiki, następca na tym stanowisku Ch. de Gaulle'a, a zarazem dopiero drugi gabinet powołany po wejściu w życie nowej ustawy zasadniczej. Wśród przyczyn uchwalenia wotum nieufności należy wymienić sprzeciw wobec realizowanej przez rząd linii politycznej prezydenta de Gaulle'a, a przede wszystkim wobec ogłoszonych nieco wcześniej planów przeprowadzenia referendum w sprawie zastąpienia dotychczasowego trybu wyboru głowy państwa przez kolegium elektorów powszechną elekcją prezydencką. Co więcej, wymagana w tym przypadku nowelizacja konstytucji miała zostać przeprowadzona na podstawie jej art. 11 (zarządzane przez prezydenta referendum w sprawie projektu ustawy dotyczącej organizacji władz publicznych), a nie na podstawie regulacji zamieszczonych w art. 89, który odnosi się *stricte* do procedury rewizyjnej. Szczególny sprzeciw budziło całkowite pominięcie parlamentu, które było efektem zastosowania wskazanego trybu alternatywnego. Krytykę wywoływała również sama idea rezygnacji z dotychczas stosowanych procedur

¹⁵ G. Thevenon, *La Cinquième République. Vie politique française*, Lyon 2016, s. 172–173; P. Avril, *La Ve République. Histoire politique et constitutionnelle*, Paris 1994, s. 380–381.

elekcyjnych¹⁶. Warto nadmienić, że chociaż w kolejnych latach próby efektywnego zastosowania art. 49 ust. 2 były wielokrotnie podejmowane, to funkcjonujące gabinety pozostawały niezagrożone. Najwięcej takich przypadków zdarzyło się wobec rządów, na czele których stali wspomniani Pompidou (sześć razy w latach 1962–1968 — nie licząc udanej próby z 1962 r.), a także R. Barre (siedem), P. Mauroy (siedem) czy M. Rocard (sześć)¹⁷. Trzeba też podkreślić, że nigdy nie doszło do sytuacji, w której Zgromadzenie Narodowe odmówiło rządowi udzielenia wotum zaufania, o które premier wnioskował na podstawie art. 49 ust. 1 konstytucji. W tym jednak przypadku przyjęła się praktyka, zgodnie z którą szef rządu nie jest prawnie zobligowany do wnioskowania o wotum zaufania, co oznacza, że zastosowanie art. 49 ust. 1 nie stanowi niezbędnego elementu procedury powoływania rządu. Praktykę tego rodzaju rozpoczął w 1966 r. G. Pompidou, a w kolejnych latach kontynuowali — choć z reguły niekonsekwentnie, jeśli stali na czele kilku różnych, kolejno tworzonych rządów — m.in. M. Couve de Murville (gabinet z lat 1968–1969), P. Messmer (1972–1973, 1974 r.), R. Barre (1976–1977), Édith Cresson (1991–1992). Premierzy szukali jednak wyrażonego w tym trybie poparcia Zgromadzenia Narodowego, mimo akceptacji wskazanej praktyki. Maurice Couve de Murville oraz É. Cresson byli jak dotąd jedynymi szefami rządu, którzy podczas swojego premiershipu (choć trzeba przyznać, że dość krótkiego) nigdy nie zastosowali art. 49 ust. 1 konstytucji. Po 1992 r. z mechanizmu tego przynajmniej raz korzystali nawet ci premierzy, którzy stosunkowo krótko zajmowali ten urząd — P. Bérégovoy (1992–1993) oraz B. Cazeneuve (2016–2017) — a także premier okresu prezydentury Emmanuela Macrona — É. Philippe¹⁸. Inna sprawa, że wskazana regulacja wciąż nie ma zastosowania w przypadku gabinetów przejściowych, powoływanych przez nowo wybranego prezydenta i funkcjonujących zaledwie przez kilka tygodni, tzn. do następujących w krótkim czasie wyborów parlamentarnych, a to ostatnie jest regułą po wspomnianym zrównaniu kadencji głowy państwa oraz kadencji Zgromadzenia Narodowego.

¹⁶ S. Sur, *La vie politique en France sous la Ve République*, Éditions Montchrestien, Paris 1982, s. 195–196. Szerzej na temat stanowiska opozycji wobec zastosowania art. 11 do zmiany przepisów konstytucji z 1958 r. vide Ł. Jakubiak, *Referendum jako narzędzie polityki. Francuskie doświadczenia ustrojowe*, Kraków 2012, s. 215–216.

¹⁷ *Engagements de responsabilité du Gouvernement et motions de censure (application de l'article 49, alinéa 2 de la Constitution)*, *Mise à jour: 06/03/2015*, <<http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/engagements-49-2.asp>>, dostęp 26 VII 2018. Parlamentarzyści jeszcze częściej dążyli do obalenia rządu w związku ze stosowaniem przez egzekutywę art. 49 ust. 3 konstytucji, a zatem regulacji, która pozwala na wiązanie kwestii odpowiedzialności politycznej rządu z głosowaniem nad określonym tekstem. Brak reakcji deputowanych w postaci złożenia wniosku o wotum nieufności, a następnie jego uchwalenia oznacza, że dana ustawa zostaje przyjęta w Zgromadzeniu Narodowym bez konieczności przeprowadzania głosowania. Od 1959 r. do połowy 2016 r. premierzy decydowali się na zastosowanie tej regulacji 88 razy, a wnioski o uchwalenie wotum nieufności były składane 51 razy. *Vide Engagements de responsabilité du Gouvernement et motions de censure (application de l'article 49, alinéa 3 de la Constitution)*, *Mise à jour: 10/05/2016*, <<http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/engagements-49-3.asp>>, dostęp 26 VII 2018.

¹⁸ *Engagements de responsabilité du Gouvernement sur son programme ou sur une déclaration de politique générale depuis 1958 (application de l'article 49, alinéa premier de la Constitution)*, *Mise à jour: 07/07/2017*, <<http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/engagements-49-1.asp>>, dostęp 26 VII 2018.

Jeśli chodzi o wotum nieufności z 1962 r., to należy również zwrócić uwagę na ujawnioną przy tej okazji proprezydencką wykładnię stosownych przepisów konstytucyjnych. Prezydent de Gaulle nie uznał bowiem, że w wyniku zgodnego z oczekiwaniami inicjatorów zastosowania art. 49 ust. 2 konstytucji jest zobowiązany do niezwłocznego przyjęcia rezygnacji gabinetu. Zgodnie z art. 50 konstytucji, który stanowi, że w razie uchwalenia wotum nieufności premier składa dymisję rządu na ręce prezydenta, rezygnacja została przedłożona bezpośrednio po uchwaleniu wotum nieufności. Prezydent jej jednak nie zaakceptował, a zamiast tego rozwiązał Zgromadzenie Narodowe, doprowadzając do wcześniejszych wyborów parlamentarnych. Dymisję rządu prezydent przyjął dopiero po ich przeprowadzeniu, przy czym w następstwie wyłonienia się w izbie pierwszej klarownej większości proprezydenckiej po raz kolejny powierzył misję tworzenia gabinetu ustępującemu premierowi Pompidou. Na płaszczyźnie politycznej zneutralizowało to skutki udanego uchwalenia wotum nieufności i pokazało, że aktywizm głowy państwa może z powodzeniem działać na rzecz przywrócenia, a nawet — jak w tym przypadku — wykreowania i ugruntowania najkorzystniejszej dla niego konfiguracji politycznej, tzn. prezydenccjalizmu większościowego¹⁹. Choć więc art. 49 ust. 2 nie może podlegać analizie z punktu widzenia rozbudowanej praktyki jego skutecznego wykorzystywania, to jednak nawet jednokrotne zastosowanie tej regulacji rzuca światło na specyfikę dymisji rządu w wyniku opozycji parlamentarzystów w ramach francuskiej odmiany semiprezydenccjalizmu. Niemal nieograniczone prawo prezydenta do rozwiązania Zgromadzenia Narodowego na podstawie art. 12 konstytucji może stanowić skuteczny mechanizm obrony, a nawet kreacji wspomnianej konfiguracji²⁰. Można nawet stwierdzić, że jednym z powodów, dla których rozwiązanie Zgromadzenia Narodowego przestało się liczyć jako istotny składnik praktyki sprawowania władzy (po raz ostatni doszło do tego u progu trzeciej kohabitacji w 1997 r.) jest właśnie nieskuteczność dążeń deputowanych do obalenia gabinetów cieszących się wsparciem prezydenta i realizujących jego politykę (to samo dotyczy — rzecz jasna — również tych, które działały w warunkach kohabitacji).

IV. DYMISJE BĘDĄCE ELEMENTEM STRATEGII POLITYCZNEJ SZEFA PAŃSTWA

Mając na względzie specyfikę semiprezydenccjalizmu V Republiki, w ramach którego odpowiedzialność rządu przed głową państwa nie wynika wprost z żadnego konkret-

¹⁹ Na płaszczyźnie konstytucyjnej wątpliwości budził zakres działań podejmowanych przez pierwszy obalony już gabinet Pompidou, a w szczególności to, na ile ograniczały się one do bieżącego administrowania państwem (*le règlement des affaires courantes*), bez ingerencji w kwestie *stricto* polityczne. Chodziło w tym przypadku o akty prawne dotyczące kampanii poprzedzającej referendum zapowiedziane przez prezydenta, wydane jeszcze przed rozwiązaniem Zgromadzenia Narodowego przez głowę państwa. *Vide* J.C. Colliard, *Art. 49 à 51*, [w:] *La Constitution de la République française. Analyses et commentaires*, red. F. Luchaire, G. Conac, X. Prétot, Paris 2009, s. 1268–1269.

²⁰ Rozwiązanie Zgromadzenia Narodowego z myślą o utrzymaniu lub przywróceniu większości prezydenckiej w izbie pierwszej najlepiej uwiadaczniają przypadki z lat 1981, 1988 oraz 1997. *Vide* szerzej Ł. Jakubiak, *Przesłanki rozwiązania parlamentu w praktyce ustrojowej V Republiki Francuskiej*, „Przegląd Politologiczny” 2013, nr 2, s. 62–65; P. Bożym, *Prawo prezydenta Francji do rozwiązania Zgromadzenia Narodowego*, „Ius Novum” 2016, nr 1, s. 84–86.

nego przepisu konstytucyjnego, wiążąc się zasadniczo z realizacją w praktyce sprawowania władzy koncepcji gabinetu powołanego do realizacji prezydenckiej linii politycznej (co jednak nie dotyczy układu kohabitacji), szczególne znaczenie należy przypisać tym dymisjom rządu, u których podstaw leżały oczekiwania samego prezydenta wyrażane w trakcie trwającej kadencji Zgromadzenia Narodowego. Brakowało w tym przypadku czynnika, który można określić mianem elekcyjnego. Szef państwa doprowadzał do wymiany gabinetu, ponieważ ten z tych czy innych względów przestał odpowiadać sprecyzowanym potrzebom politycznym, definiowanym przez aktualnego piastuna urzędu prezydenckiego. W tym sensie były to zatem rezygnacje, które Olivier Gohin określił jako wymuszone (*forcée*)²¹. Do tego rodzaju dymisji należy zaliczyć te, które prowadziły do zakończenia pełnomocnictw rządu M. Debrégo (1962 r.), rządu Jacques'a Chaban-Delmasa (1972 r.), trzeciego rządu P. Mauroya (1984 r.), drugiego rządu M. Rocard (1991 r.), rządu É. Cresson (1992 r.), trzeciego rządu J.-P. Raffarina (2005 r.) oraz drugiego rządu J.-M. Ayraulta (2014 r.). Wspólnym mianownikiem wszystkich wskazanych dymisji było to, że stanowiły one wynik strategii szefa państwa, który z różnych powodów dążył, jakkolwiek niekoniecznie bez porozumienia z szefem rządu i za każdym razem wbrew niemu, do zmiany personalnej na tym stanowisku w trakcie trwającej kadencji Zgromadzenia Narodowego. W każdym przypadku następcami wymienionych premierów byli inni politycy obozu prezydenckiego, którzy mieli funkcjonować w ramach tej samej, niezminionej zastosowaniem właściwych procedur wyborczych konfiguracji prezydencko-parlamentarnej.

U podstaw dymisji tych siedmiu gabinetów leżały jednak zróżnicowane przyczyny. Warto wskazać na przynajmniej niektóre z nich. W przypadku rządu M. Debrégo problemem była realizowana wówczas polityka względem Algierii, co do której między prezydentem a premierem ujawniły się różnice zdań. Michel Debré był ponadto zwolennikiem interpretacji ustanowionych w 1958 r. instytucji ustrojowych w duchu parlamentarnego systemu rządów, tymczasem de Gaulle zdecydowanie bardziej akcentował szczególną rolę prezydenta Republiki, która miała się rozciągać również na relacje z rządem jako drugim podmiotem w obrębie dualistycznej władzy wykonawczej. Następcą Debrégo został G. Pompidou, który nie miał jeszcze wtedy silnej pozycji w obozie gaullistowskim, akceptując narzucony przez ówczesnego prezydenta podział ról w ramach egzekutywy. Stąd też pierwsze lata V Republiki, gdy na czele rządu stał M. Debré, B. Chantebout odczytywał — mając na względzie dymisję z 1962 r. — jako „porażkę eksperymentu parlamentarnego”²². Dziesięć lat później ewidentne różnice co do realizacji określonej linii politycznej charakteryzowały relacje łączące prezydenta Pompidou i ówczesnego premiera, którym od 1969 r. był Jacques Chaban-Delmas. Narastający spór polityczny zakończył się oczekiwaną przez szefa państwa dymisją gabinetu, przy czym nim do tego doszło, premier wystąpił — w celu wzmocnienia własnej pozycji politycznej — do Zgromadzenia Narodowego z wnioskiem o udzielenie rządowi wotum zaufania.

²¹ O. Gohin, *Droit...*, s. 727.

²² B. Chantebout, *Brève...*, s. 35–48.

To ostatnie wprawdzie nastąpiło, jednak samej dymisji nie mogło już zapobiec²³. Z kolei podczas pierwszego okresu rządów lewicy, który przypadł na lata 1981–1986, ówczesny prezydent Mitterrand przyjął dymisję sprawującego urząd premiera od przeszło trzech lat P. Mauroya. Polityczny kontekst tej decyzji wyznaczały narastające problemy obozu rządzącego związane z realizacją mocno lewicowej linii politycznej, które dały się zaobserwować w niektórych obszarach, w tym przede wszystkim w sferze gospodarczej. Powołanie nowego rządu, w którym notabene nie uczestniczyli już komuniści, miało stanowić czytelny sygnał wskazujący na zakończenie pierwszego okresu rządów francuskiej lewicy oraz korektę polityki, która nie przynosiła widocznych efektów, a niekiedy wywoływała wyraźny społeczny opór (planowana reforma systemu edukacji, z której rząd się ostatecznie wycofał²⁴). Warto też nadmienić, że w tym przypadku premier Mauroy nie kwestionował potrzeby zmian personalnych na najwyższych stanowiskach rządowych. Sam zresztą wcześniej sygnalizował prezydentowi gotowość złożenia dymisji gabinetu, któremu przewodził²⁵. Z kolei bezpośrednią przyczyną dymisji rządu kierowanego przez J.-P. Raffarina był wynik referendum z 2005 r., w którym Francuzi wypowiadali się w kwestii Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy. Odrzucenie Traktatu, za przyjęciem którego optowali szef państwa i szef rządu, zostało odebrane, co zrozumiałe, jako porażka obozu centroprawicy skupionej wokół Unii na rzecz Ruchu Ludowego (*Union pour un mouvement populaire*, UMP), ale także jako efekt trudności w realizacji polityki wewnętrznej i związanej z tym niepopularności ówczesnych elit rządzących²⁶. Ostatnia z dymisji należących do wskazanej kategorii nastąpiła w 2014 r., a dotyczyła gabinetu, na którego czele stał socjalista J.-M. Ayrault. Podobnie jak w przypadku ostatniego rządu J.-P. Raffarina, bezpośrednią przyczyną upadku gabinetu były niekorzystne dla obozu rządzącego wyniki głosowania powszechnego, tym razem wyborów municypalnych przeprowadzonych pod koniec marca 2014 r. Skłoniło to prezydenta François Hollande’a do „otwarcia nowego etapu” w działalności egzekutywy, któremu początek dało wyznaczenie Manuela Vallsa jako nowego szefa rządu²⁷.

Prezydenci decydowali się także na wymianę gabinetów bez jednoczesnej zmiany na stanowisku premiera (przy czym chodzi tu tylko o te rządy, które upadały bez związku z określonym cyklem wyborczym). W ten sposób w analizowanym okresie doszło do dymisji kolejnych siedmiu gabinetów. Były to drugi rząd P. Messmera (1974 r.), pierwszy rząd R. Barre’a (1977 r.), drugi rząd P. Mauroya (1983 r.), pierwszy rząd A. Juppégo (1995 r.), drugi rząd J.-P. Raffarina (2004 r.), drugi rząd F. Fillona (2010 r.) oraz pierwszy rząd M. Vallsa (2014 r.). Za każdym razem urzędujący szef rządu zachowywał swoją

²³ P. Avril, *La Ve République...*, s. 148–149; B. Lachaise, *Chaban-Delmas, Jacques*, [w:] *La France de la Ve République 1958–2008*, red. J. Garrigues, Paris 2008, s. 103–104.

²⁴ A. Hall, *Historia francuskiej prawicy 1981–2007*, Kraków–Rzeszów–Zamość 2009, s. 131–134.

²⁵ B. Chantebout, *Brève...*, s. 133–134.

²⁶ G. Thevenon, *La Cinquième...*, s. 213–215; Ł. Jakubiak, *Referendum...*, s. 181–182; Ch. Bellon, *Raffarin, Jean-Pierre*, [w:] *La France...*, s. 241.

²⁷ G. Thevenon, *La Cinquième...*, s. 272–274.

funkcję, jednak po zmianach na stanowiskach ministerialnych stał już na czele nowego gabinetu. Sąd też dymisje rządów zaliczone do tej kategorii można określić mianem uzgodnionych (*concertée*) między liderami dualistycznej egzekutywy²⁸. Już choćby z tego względu żadna z tego rodzaju zmian nie zdarzyła się w warunkach współlistnienia prezydenta i premiera należących do różnych obozów politycznych. Niezbędnym warunkiem takich działań musi być bowiem występowanie konfiguracji politycznej jednorodności egzekutywy (dotyczy to także wskazanych wcześniej dymisji wymuszonych). Dzięki temu wspomniane zmiany przebiegają w sposób w pełni kontrolowany przez centroprawicowy lub lewicowy obóz rządzący, w którym szczególny status ma szef państwa. Podejmowane w tym zakresie działania wynikały najczęściej z potrzeby dalej idących przekształceń personalnych w obrębie rządu w związku z korektą dotychczasowej linii politycznej lub problemami z utrzymaniem politycznej spójności gabinetu²⁹. W kontekście tego ostatniego można wymienić odwołanie pierwszego gabinetu M. Vallsa, której tłem były różnice co do kierunków polityki gospodarczej państwa w ramach obozu prezydenckiego. Ministrowie z lewego skrzydła partii, którzy dystansowali się od przedstawionego wcześniej programu stabilizacji ekonomicznej, opuścili wówczas gabinet³⁰. Polityka gospodarcza i stan finansów publicznych stanowiły również podstawę przebudowy gabinetu A. Juppégo w 1995 r.³¹ Wymiana rządu bez zmiany na stanowisku premiera następowała ponadto po przeprowadzonych elekcjach, przy czym nie chodzi tu ani o wybory parlamentarne, ani prezydenckie, które — jak sygnalizowano wcześniej — należy analizować odrębnie, ponieważ same w sobie są one czynnikiem generującym odwołanie dotychczasowego i powołanie nowego gabinetu. Zmiany zaliczane do omawianej kategorii wywoływały natomiast elekcje municypalne lub regionalne, które — gdy dla formacji należących do obozu rządzącego okazywały się mniej korzystne niż oczekiwano, albo też przynosiły mu ewidentną porażkę — dostarczały okazji do przebudowy rządu, choć nie musiały wcale prowadzić do równoczesnej zmiany na stanowisku premiera. W tym kontekście można wskazać na odwołanie w 1977 r. pierwszego gabinetu kierowanego przez R. Barre’a³² oraz dymisję złożoną w 2004 r. przez J.-P. Raffarina, który stał wówczas na czele swojego drugiego rządu³³.

²⁸ O. Gohin, *Droit...*, s. 727.

²⁹ Stąd też P. Avril określił tego rodzaju odwołanie rządu mianem „dymisji-przebudowy” (*démision-remaniement*), wskazując, że jej celem jest ułatwienie odnowy składu gabinetu, choć jednocześnie zaznaczył, że dokonana w 1968 r. głęboka przebudowa czwartego rządu kierowanego przez Pompidou nastąpiła bez formalnej dymisji. *Vide* P. Avril, *Article 8*, [w:] *La Constitution...*, s. 365.

³⁰ G. Thevenon, *La Cinquième...*, s. 276–277; *Démission du gouvernement: trois départs et une nouvelle équipe en vue*, 25.08.2014; https://www.lemonde.fr/politique/article/2014/08/25/une-journee-pour-en-finir-avec-un-gouvernement-de-combat_4476434_823448.html, dostęp 2 IX 2018; *French ministers resign in economy row*, 25.08.2014, <<https://www.bbc.com/news/world-europe-28924279>>, dostęp: 2 IX 2018.

³¹ G. Thevenon, *La Cinquième...*, s. 183–184.

³² *Ibidem*, s. 109–110; P. Avril, *La Ve République...*, s. 208–209.

³³ G. Thevenon, *La Cinquième...*, s. 210–211.

V. DYMISJE BĘDĄCE EFEKTEM WŁASNEJ INICJATYWY SZEFA RZĄDU

Wskazywana wcześniej cecha układu prezydenjalizmu większościowego polegająca na tym, że szefowie rządu ustępują wtedy, gdy szef państwa oczekuje ich dymisji, powodowała, że już w początkach V Republiki premierzy zostali w zasadzie zredukowani do roli wykonawców polityki prezydenckiej, będąc jednocześnie pozbawionymi możliwości decydowania co do samego czasu sprawowania urzędu. To ostatnie miało bowiem leżeć w gestii prezydenta, który rozstrzygał nie tylko o rozpoczęciu pełnienia misji na stanowisku premiera, ale także o jej zakończeniu. Wyłomem w tej dobrze już ugruntowanej zasadzie stała się rezygnacja złożona w 1976 r. przez ówczesnego premiera J. Chiraca na ręce prezydenta Valéry'ego Giscarda d'Estaing. Specyficzną cechą układu politycznego wyłonionego po wyborach prezydenckich z 1974 r. było to, że najważniejsze stanowiska w ramach władzy wykonawczej zajmowali politycy stojący na czele dwóch współpracujących ze sobą, ale jednocześnie konkurencyjnych odłamów szeroko rozumianej francuskiej centroprawicy — liberalnego (prezydent) oraz gaullistowskiego (premier). Oznaczało to w gruncie rzeczy, że pierwsze lata prezydentury V. Giscarda d'Estaing stały pod znakiem swoistej małej kohabitacji w obrębie obozu rządzącego. Nie pozostawało to bez wpływu na relacje między oboma członami egzekutywy. W skład rządu wchodziłi głównie politycy związani z opcją giscardowską, podczas gdy gaulliści, mimo że dysponowali urzędem premiera, znajdowali się w mniejszości. Sprzyjało to dającej się zaobserwować praktyce bezpośredniego oddziaływania głowy państwa na członków gabinetu³⁴, a zatem z pominięciem samego premiera, którego pole autonomicznego działania ulegało w ten sposób dalszemu zawężeniu. U źródeł dymisji leżała ponadto strategia samego premiera Chiraca związana ze wspomnianą rywalizacją polityczną w obrębie szeroko pojętej centroprawicy. Z jednej strony ten segment polityczny kreowały wówczas skupione wokół szefa państwa formacje prawicy liberalnej, które w 1978 r. zintegrowały się w ramach Unii na rzecz Demokracji Francuskiej (*Union pour la Démocratie Française*, UDF), a z drugiej strony — partia gaullistowska, która od 1976 r. działała jako Zgromadzenie na rzecz Republiki (*Rassemblement pour la République*, RPR). Określano długofalowo interesy polityczne obozu gaullistowskiego, w tym perspektywa wyborów prezydenckich w 1981 r., skłaniały do osłabienia związków politycznych z bezpośrednim zapleczem ówczesnego szefa państwa³⁵. Efektem tego była właśnie decyzja J. Chiraca o rezygnacji z funkcji szefa rządu.

W ramach dymisji, u podstaw których leżały decyzje premierów, a zatem takich, przy których głowa państwa nie odgrywała roli podmiotu inicjującego i wspierającego proces wymiany rządu w trakcie kadencji parlamentu, można też — jak się wydaje — lokować rezygnację złożoną w grudniu 2016 r. przez socjalistycznego premiera M. Vallsa. Ustępujący szef rządu zapowiedział wówczas, że w prawyborach

³⁴ Następowo to poprzez kierowane do nich dyrektywy prezydenckiej, które nierzadko były formułowane z pominięciem szefa rządu. *Vide* B. Chantebout, *Brève...*, s. 113–114.

³⁵ A. Hall, *Historia...*, s. 67–69; G. Thevenon, *La Cinquième...*, s. 104–107; B. Chantebout, *Brève...*, s. 114–115.

prezydenckich, które w początkach 2017 r. miały zostać przeprowadzone przez Partię Socjalistyczną (*Parti socialiste*, PS), będzie się ubiegał się o status kandydata tej formacji na urząd szefa państwa w elekcji przypadającej w 2017 r. Co istotne, decyzję o kandydowaniu premier Valls upublicznił krótko po tym, jak urzędujący prezydent Hollande ogłosił, że nie będzie dążył do uzyskania reelekcji³⁶. Warto nadmienić, że prezydencka decyzja o niekandydowaniu — mimo że nie było ku temu formalnych przeszkód w postaci limitu kadencji prezydenckich — nie miała precedensu na gruncie V Republiki, otwierając tym samym przed innymi politykami obozu rządzącego szansę na uzyskanie nominacji głównej formacji francuskiej lewicy³⁷. Stąd też ten typ dymisji stanowił novum na gruncie V Republiki. Rezygnacja została bowiem zainicjowana przez szefa rządu w związku ze zbliżającymi się wyborami, a jednocześnie pozostawała uwarunkowana dynamiką przedwyborczej rywalizacji o prezydenturę w ramach samej partii prezydenckiej (w przypadku omówionej wcześniej decyzji Chiraca z 1976 r. w większym stopniu liczył się szerszy kontekst rywalizacji międzypartyjnej, a ponadto elekcja prezydencka miała się odbyć w dalszej perspektywie, bo dopiero po upływie pięciu lat).

VI. UWAGI KOŃCOWE

Analiza przyczyn dymisji 40 gabinetów, które funkcjonowały we Francji w okresie od początku 1959 r. do połowy 2017 r. skłania do sformułowania kilku spostrzeżeń. Po pierwsze, specyficzne cechy semiprezydenckiego systemu rządów ukształtowanego pod rządami konstytucji z 1958 r. można uznać za czynnik, który nie pozostaje bez wpływu na poziom stabilności funkcjonujących układów rządowych. Ukształtowana w praktyce zasada odpowiedzialności gabinetu przed głową państwa, mimo że nie została usankcjonowana w przepisach prawa, powoduje, że to właśnie prezydent staje się podmiotem działającym stabilizująco lub destabilizująco na kolejno tworzone rządy. Wymaga bowiem podkreślenia, że spośród 40 gabinetów, które funkcjonowały do wyborów parlamentarnych w 2017 r., 14 (tj. 35%) upadło ze względu na stanowisko prezentowane przez głowę państwa, przy czym tego rodzaju decyzje mogły być uzgodnione z szefem rządu i prowadzić do utrzymania przez niego stanowiska, lub odwrotnie — z reguły zapadać wbrew niemu i powodować zmiany personalne obejmujące także funkcję premiera. Tak czy inaczej rola głowy państwa w takich dymisjach była co naj-

³⁶ *Manuel Valls se lance dans la bataille de la primaire de la gauche*, <<https://www.france24.com/fr/20161205-direct-live-candidature-manuel-valls-primaire-gauche-demission-presidentielle>>, dostęp 31 VIII 2018; *Manuel Valls, candidat à l'Élysée, quitte Matignon*, <https://www.lemonde.fr/election-presidentielle-2017/article/2016/12/06/manuel-valls-candidat-a-l-elysee-quitte-matignon_5043957_4854003.html>, dostęp 31 VIII 2018.

³⁷ Ostatecznie M. Valls nie zdobył wystarczającego poparcia wśród głosujących w prawyborach organizowanych przez PS. Należy nadmienić, że były to prawybory typu otwartego, w których mogli wziąć udział nie tylko członkowie partii, ale wszyscy francuscy obywatele posiadający czynne prawo wyborcze i deklarujący przywiązanie do wartości lewicowych. Kandydatem PS został ostatecznie Benoît Hamon, który w pierwszej turze wyborów prezydenckich zajął piąte miejsce z wynikiem 6,36%. Był to najgorszy rezultat osiągnięty przez kandydata tej formacji od 1969 r.

mniej znacząca. Zmiany tego typu następowały bowiem każdorazowo w warunkach politycznej jednorodności władzy wykonawczej, gdy paradygmat dominacji prezydenckiej w obrębie dualistycznej egzekutywy zasadniczo nie jest kwestionowany. Co więcej, jeśli do powyższych dymisji dodać 10 tych, które od połowy lat sześćdziesiątych następowały zwyczajowo po wyborach prezydenckich, to okazuje się, że szczególna rola prezydentury w ramach francuskiej formuły semiprezydencjalizmu rzutowała na ustąpienie aż 24 spośród wspomnianych 40 gabinetów (tj. 60%).

Pozostałe 16 dymisji (40%) należy łączyć ze sformalizowanymi lub niesformalizowanymi mechanizmami ustrojowymi, które są kojarzone ewidentnie z systemem parlamentarnym. W tym kontekście trzeba wymienić przede wszystkim dymisje generowane wyborami do Zgromadzenia Narodowego, które następowały 13 razy. Choć w obowiązującej konstytucji nie ma przepisu, aby premierzy składali rezygnację w następstwie wyłonienia nowej większości parlamentarnej, takie działania pozostają wpisane w logikę systemu parlamentarnego. Ta ostatnia zakłada zgodność politycznego profilu rządu oraz izby zdolnej do uchwalenia wotum nieufności wobec gabinetu w celu wyeliminowania niespójności między układem rządowym a układem parlamentarnym, która może się pojawić np. w wyniku rozpadu koalicji rządowej. Dymisji składanych po wyborach do Zgromadzenia Narodowego nie powinno się w żaden sposób łączyć ze zjawiskiem wielowymiarowej prezydencjalizacji francuskiego systemu politycznego w warunkach V Republiki³⁸. Regułą systemu parlamentarnego odpowiada też w pełni ustępowanie rządu w efekcie skutecznego zastosowania wotum nieufności, jakkolwiek w kontekście wydarzeń z 1962 r. ujawniły się proprezydenckie rysy ustanowionego kilka lat wcześniej systemu rządów. Mogłoby to sugerować, że wprowadzenie wotum nieufności jako podstawowy mechanizm systemu parlamentarnego jest mocno „zakotwiczone” w przepisach konstytucyjnych, to jednak w praktyce może być ono konfrontowane z działaniami prezydenta, dążącego na podstawie przyznanego mu instrumentarium do przywrócenia najkorzystniejszej dla niego parlamentarnej konfiguracji politycznej. Nie zmienia to jednak faktu, że w takim przypadku — jak to było w 1962 r. — przyczyną wymiany gabinetu (nawet jeśli oznacza brak zmiany na stanowisku premiera) leży w antyrządowej aktywności legislatury. W ramach dymisji składanych poza schematem prezydencjalizmu, a nawet w konfrontacji do niego, można umieścić także i te, które następowały z inicjatywy własnej (a zatem nie tylko po to, by spełnić wymogi formalne z art. 8 konstytucji) premiera, który z różnych względów może zdecydować się na realizację autorskiej strategii politycznej, aby wzmocnić swoją pozycję czy to w obrębie obozu politycznego, do którego należy, czy to w przyszłej rywalizacji o prezydenturę.

³⁸ *Vide* szerzej na temat tego zjawiska politycznego w ramach francuskiego semiprezydencjalizmu B. Clift, *Dyarchic Presidentialization in a Presidentialized Polity: The French Fifth Republic*, [w:] *The Presidentialization of Politics. A Comparative Study of Modern Democracies*, Oxford–New York 2005, s. 221–245. Na temat samego pojęcia prezydencjalizacji oraz różnych sposobów jego ujmowania we współczesnej literaturze politologicznej *vide* R. Elgie, G. Passarelli, *Presidentialisation: One Term, Two Uses — Between Deductive Exercise and Grand Historical Narrative*, „Political Studies Review” 2018, nr 1.

Rezygnacje premierów J. Chiraca (1976 r.) i M. Vallsa (2016 r.) dowodzą, że wspólną cechą takich działań jest — mimo pokrywania się większości prezydenckiej z większością parlamentarną — wyjście szefa rządu poza rolę pomocnika prezydenta, który ma być przede wszystkim odpowiedzialny za wdrażanie nakreślonej przez tego ostatniego linii politycznej (choć nie musi to jeszcze oznaczać otwartej konfrontacji z szefem państwa — wspomniana dymisja Vallsa pokazuje, że może to nastąpić także w warunkach otwierającej się rywalizacji o przywództwo w obozie prezydenckim, w której urzędujący szef państwa już nie będzie uczestniczył).

Przedstawiona analiza czynników generujących wymianę rządu w V Republice prowadzi jednocześnie do wniosku, że mocno zarysowane mechanizmy racjonalizacji parlamentarizmu, które stały się znakiem rozpoznawczym ustroju ustanowionego przez obóz gaullistowski u schyłku lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku nie muszą wcale skutkować daleko posuniętą stabilizacją kolejno tworzonych układów rządowych, rozumianą jako zdolność do ich petryfikacji w dłuższej, wyznaczonej logiką wyborów parlamentarnych, skali czasowej. 40 gabinetów funkcjonujących w latach 1959–2017 przekłada się na średni czas trwania rządu wynoszący 18 miesięcy. Wyraźnie większą stabilnością cechuje się sam urząd premiera. Niektórzy francuscy politycy stali bowiem wielokrotnie na czele gabinetów, zajmując tę funkcję kilka razy z rzędu (jedynie Chirac sprawował ją dwukrotnie w zupełnie innych okolicznościach politycznych, najpierw w latach 1974–1976, a następnie podczas pierwszej dwuletniej koabitacji, która rozpoczęła się w 1986 r.). Należy tu wymienić chociażby G. Pompidou (premier w latach 1962–1968; cztery gabinety), R. Barre’a (premier w latach 1976–1981; trzy gabinety) czy F. Fillona (premier w latach 2007–2012; trzy gabinety). Przez całą pięcioletnią kadencję Zgromadzenia Narodowego na stanowisku premiera utrzymał się także L. Jospin, który kierował tylko jednym gabinetem. Był to zarazem najdłużej funkcjonujący rząd w okresie V Republiki. Żaden inny nie przetrwał pełnej kadencji izby pierwszej. W świetle powyższych uwag można stwierdzić, że o ile gabinety zmieniały się dość często, to jednak zmiany na stanowisku premiera następowały rzadziej, średnio co dwa lata i osiem miesięcy. Powyższe zestawienie ujawnia swoisty paradoks szeroko rozumianej racjonalizacji parlamentarizmu, a więc takiej, która nie tylko wzmacnia rząd w relacjach z parlamentem, ale również znacząco podnosi ustrojowy status prezydenta mającego — dzięki wyposażeniu go w istotne instrumenty arbitrażu politycznego — dbać o przywrócenie koniecznej równowagi ustrojowej. Wspomniany paradoks polega na tym, że wskutek tak pojętej racjonalizacji rząd jest z jednej strony immunizowany na wrogie działania opozycji parlamentarnej (stąd znikoma skuteczność inicjatyw zmierzających do uchwalenia wotum nieufności), a z drugiej — wyraźnie rewaloryzowana głowa państwa urasta do rangi podmiotu zdolnego samodzielnie oddziaływać na zmiany gabinetów, które są w większości przypadków postrzegane jako gabinety prezydenckie. Nie zmienia to faktu, że nawet jeśli dymisje rządów następują dość często, to jednak są to zmiany w pełni kontrolowane przez władzę wykonawczą. Już choćby z tego powodu niezbyt wysoki poziom stabilności gabinetów po 1958 r. nie może być porównywany z niestabilnością (notabene znacznie wyższą) wynikającą z aktywności legislatywy oraz wyjątkowej wręcz słabości

egzekutywy w warunkach niezracjonalizowanego lub niewystarczająco zracjonalizowanego ustroju parlamentarnego dwóch poprzednich francuskich republik, które zostały ukonstytuowane w latach 1875 i 1946.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Engagements de responsabilité du Gouvernement et motions de censure (application de l'article 49, alinéa 2 de la Constitution)*, Mise à jour: 06/03/2015, <<http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/engagements-49-2.asp>>.
- Engagements de responsabilité du Gouvernement et motions de censure (application de l'article 49, alinéa 3 de la Constitution)*, Mise à jour: 10/05/2016, <<http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/engagements-49-3.asp>>.
- Engagements de responsabilité du Gouvernement sur son programme ou sur une déclaration de politique générale depuis 1958 (application de l'article 49, alinéa premier de la Constitution)*, Mise à jour: 07/07/2017, <http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/engagements-49-1.asp>.
- Konstytucja V Republiki Francuskiej*, tłum. i oprac. J. Szymanek, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011.
- La Constitution de la Ve République. Texte integral*, Dunod, Paris 2014.

PIŚMIENNICTWO

- Ardant Ph., Mathieu B., *Droit constitutionnel et institutions politiques*, LGDJ-Lextenso éditions, Issy-les-Moulineaux 2014.
- Avril P., *Article 8*, [w:] *La Constitution de la République française. Analyses et commentaires*, red. F. Luchaire, G. Conac, X. Prétot, Economica, Paris 2009.
- Avril P., *La Ve République. Histoire politique et constitutionnelle*, Presses Universitaires de France, Paris 1994.
- Bellon Ch., Raffarin, Jean-Pierre, [w:] *La France de la Ve République 1958–2008*, red. J. Garrigues, Armand Colin, Paris 2008.
- Bożym P., *Prawo prezydenta Francji do rozwiązania Zgromadzenia Narodowego*, „Ius Novum” 2016, nr 1.
- Carcassonne G., 2002: *Remarques sur un calendrier non conventionnel, accompagnées d'un codicille élocubrant*, [w:] *Mélanges en l'honneur de Pierre Avril. La République*, red. M. Ameller et al., Montchrestien, Paris 2001.
- Chantebout B., *Brève histoire politique et institutionnelle de la Ve République*, Armand Colin, Paris 2004.
- Colliard J.C., *Art. 49 à 51*, [w:] *La Constitution de la République française. Analyses et commentaires*, red. F. Luchaire, G. Conac, X. Prétot, Economica, Paris 2009.
- Elgie R., Passarelli G., *Presidentialisation: One Term, Two Uses — Between Deductive Exercise and Grand Historical Narrative*, „Political Studies Review” 2018, nr 1, <https://doi.org/10.1177/1478929918754500>.
- Elgie R., *Semi-Presidentialism. Sub-Types and Democratic Performance*, Oxford University Press, Oxford-New York 2011, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199585984.001.0001>.
- Gicquel J.-É., *La démission du Premier ministre après les élections nationales*, „La Revue Administrative” 2005, nr 343.
- Gohin O., *Droit constitutionnel*, LexisNexis, Paris 2013.

- Hall A., *Historia francuskiej prawicy 1981–2007*, Konsorcjum Akademickie, Kraków–Rzeszów–Zamość 2009.
- Jakubiak Ł., *Francja*, [w:] *Niedemokratyczne wymiary demokratycznych wyborów*, red. J. Szymanek, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2016.
- Jakubiak Ł., *Przesłanki rozwiązania parlamentu w praktyce ustrojowej V Republiki Francuskiej*, „Przegląd Politologiczny” 2013, nr 2, <https://doi.org/10.14746/pp.2013.18.2.5>.
- Jakubiak Ł., *Referendum jako narzędzie polityki. Francuskie doświadczenia ustrojowe*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2012.
- Jakubiak Ł., *Semiprezycjonalizm we frankofońskich państwach Afryki Subsaharyjskiej*, [w:] *Systemy rządów w perspektywie porównawczej*, red. J. Szymanek, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014.
- Jakubiak Ł., *The Specificity of Presidential Systems of Government in Francophone African Countries*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2017, nr 6, <https://doi.org/10.15804/ppk.2017.06.03>.
- Kruk M., *Wprowadzenie do problematyki parlamentarnego systemu rządów*, [w:] *Parlamentarny system rządów. Teoria i praktyka*, red. T. Mołdawa, J. Szymanek, M. Mistygacz, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2012.
- Lachaise B., *Chaban-Delmas, Jacques*, [w:] *La France de la Ve République 1958–2008*, red. J. Garrigues, Armand Colin, Paris 2008.
- Le Mong Nguyen, *La Constitution de la Ve République. De Charles de Gaulle à François Mitterrand*, Éditions STH, Paris 1989.
- Pactet P., Mélin-Soucramanien F., *Droit constitutionnel*, Éditions Dalloz, Paris 2007.
- Sur S., *La vie politique en France sous la Ve République*, Éditions Montchrestien, Paris 1982.
- Szymanek J., *Arbitraż polityczny głowy państwa*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2009.
- Szymanek J., *System półprezydencki (mieszany). Metodologiczna zasadność i prakseologiczna użyteczność*, [w:] *Systemy rządów w perspektywie porównawczej*, red. J. Szymanek, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014.
- Thevenon G., *La Cinquième République. Vie politique française*, Chronique Sociale, Lyon 2016.

ARTYKUŁY PRASOWE

- Démission du gouvernement: trois départs et une nouvelle équipe en vue*, <https://www.lemonde.fr/politique/article/2014/08/25/une-journee-pour-en-finir-avec-un-gouvernement-de-combat_4476434_823448.html>.
- Manuel Valls se lance dans la bataille de la primaire de la gauche*, <<https://www.france24.com/fr/20161205-direct-live-candidature-manuel-valls-primaire-gauche-demission-presidentielle>>.
- Manuel Valls, candidat à l'Élysée, quitte Matignon*, <https://www.lemonde.fr/election-presidentielle-2017/article/2016/12/06/manuel-valls-candidat-a-l-elysee-quitte-matignon_5043957_4854003.html>.
- French ministers resign in economy row*, <<https://www.bbc.com/news/world-europe-28924279>>.